

Shayboniylarda qolg'a (valiahd) tayyorlash an'anasi.

Namangan davlat universiteti Tarix yo'nalishi talabasi Erkinjonov Elomon.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Shayboniylarni valiahd (qolg'a) tayyorlash udumi haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, Shayboniylar boshqaruvi haqida ham ma'lumot olish mumkin. Bundan tashqari Shayboniy Sultonlar Suyunchixo'ja va Jonibek Sultonlarni siyosiy faoliyati haqida ham ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Qolg'a, an'anna, Ko'chkunchixon, Suyunchi Sulton, Jonibek Sulton, Shayboniy Sultonlar, Abdullaxon II.

Dastlab, Muhammad Shayboniyxon tomonidan Movarounnahr shaharlari birmabir eggalanganidan so'ng, suyurg'ol tarzda inom etildi. Amakilari Ko'chkunchixonga Turkiston, Toshkent Suyunchixonga, Amakivachasi Jonibek ibn Xoji Muhammad Sultonga Farg'ona vodiysini ikki strategik shaharlari Andijon va Axxi shaxarlari, Buxoro esa ukas Mahmud Sultonga, keyinchalik unaga Qarshi, Qunduz hokimligi ham beriladi, biroq 1504-yili Mahmud Sulton Qunduzda vafot etishi natijasida Qunduz, Qarshi, Buxoro shahar va unga yondosh tumanlar Ubaydulla Sultonga berildi. Samarqand shahri esa Temur Sultonga inom etildi. Shu tariqa mamlakat suyurg'ol tarzda Shayboniyxonning yaqinlariga taqsimlab berildi. Biroq, 1506-1508-1509-yillarda qozoq sultonlarini harbiy yurishi natijasida, Turkiston hokimligida Ko'chkunchixon olinib, Toshkent voliyligiga tayinlandi. Toshkent hokimi Suyunchi Sulton esa Andijon hokimi etib tayinlandi. Bu haqida muarrix Muhammad Diyor ibn Arab Qatag'onni asarida shunday ma'lumot berilgan: "*Shundan Turkiston hukumati Ko'chkunchixon olib, unga Toshkent viloyatiga qarashli shahar va tumanlarni berdi...*"¹ bundan ko'rinadiki, Jonibek Sulton Axxi bilan kifoyatlanadi. 1506-yili Balx shahri eggalangach, Shayboniyxon o'g'illaridan biri Xurramshoxni, ya'ni Bobur Mirzoni opasi Xonzoda begimdan tug'ulgan shaxzodani Balxga hokim etib tayinladi. Shayboniyxonni harbiy yurishlarida barcha Sultonlar ishtrok etgan, ayrim hollarda Temur Sulton ishtrok etolmasa yoxud otasi harbiy yurishlarda bo'lgan taqdida saltanatni idora etib turgan. Shu taxlit markazni boshqarayotgan Temur Sulton valiahd (qolg'a) hisoblangan.

1510-yili Marv yaqinidagi jangda xonning halok bo'lishi, Shayboniylarni siyosiy mavqeiga juda katta ta'sir etdi. Xonlik Eron qizilboshlari va Bobur Mirzo hujumi xavf ostida qoldi. 1510-yilda Ko'chkunchixon Temur Sulton bilan hamkorlikda

¹ Мухаммддиёр ибн Араб Қатағон. "Мусаххир ал-билод" (Мамлакатларнинг эгалланиши). Форс тилидан таржима: И.Бекжонов, Д. Сангирова. 153б.

Samarqandni birgalikda idora eta boshladi. 1511-yili Bobur Mirzo tomonidan Ko'lob, Xisor, Qarshi, Buxoro va Samarqandni egallanishi ² ko'plab Shayboniylarni o'z mulkidan mahrum bo'lishiga olib keldi. Temur Sulton xonlik taxtiga da'vogar bo'lsada, Movarounnahr tahluka ostida qolganligi bois uni xon etib ko'tarishmadi. 1512-yili dushman quvib chiqarilganidan so'ng, Temur Sultonni o'rniga Chingizxon yasoqi va turkiy an'analarga mos ravishda Ko'chkunchixonni xon etib ko'tarishadi. Temur Sulton taxtga da'vosidan voz kechdi, Samarqandni idora eta boshladi. Biroq 1514-yili vafoti Samarqand voliyligi to'liq Ko'chkunchixon vorislari qo'liga o'tishiga imkon berdi. Shu tariqa, hukmdorga ya'ni Ko'chkunchixonga valiahd tayyorlash masalasi ham tez fursatda hal qilindi, sulolaning xondan keyin eng yoshi ulug'i hisoblangan Suyunchixo'ja hisoblanardi. Shu boisdan ham Ko'chkunchixonni ukasi Suyunchixo'ja qolg'a etib tayinlandi.

Suyunchixon Ko'chkunchixonni tug'ushgan ukasi bo'lib, Abulxayrixonni to'qqizinchi farzandi edi. 1455-yili ayrim manbalarda 1456-yili tug'ulgan. Onasi esa Ulug'bekning qizi Robiya Sulton edi. Suyunchixon otasi Abulxayrixon singari sargardonlikni boshidan o'tkazdi. Jiyani Shayboniyxonni otsi davlatchiligini tiklashdagi harakatlarida ishtrok etdi, unnig harbiy yurishlarida ishitrok etdi. 1503-yili Toshkent egallanganidan so'ng Toshkent hokimi etib tayinlandi. 1509-yilda esa Andijon hokimi etib tayinlandi. Bunga qozoq Sultonlari hujumi sabab bolgan edi. Shayboniyxon vafotidan keyin, Toshkent hokimligiga tayinlandi. Ko'chkunchixon taxtga chiqqach, eng yoshi kattasi sifatida qolg'a (valiahd) vazifasini bajarishga kirishdi. Bu haqida tarixchi Xofiz Tanish Buxoriyni "Abdullanoma" asarida shunday deyiladi: "Ko'chkunchixon yosh jihatdan hamada katta bo'lganlidan, Uni xon (qilib) ko'tardilar va qolg'alik ya'ni valiahdlik Suyunchixonga tegdi"³ U Toshkent hokimligi bilan Ko'chkunchixonidan keyingi shaxs hisoblangan. Dastlab, xonlik taxtiga u chiqishi kerak edi. Biroq, harbiy sohada shijoatli, jasur bo'lganligi bois Ubaydulla Sulton qarshilik qilgan. Bundan maqsad agar Suyunchi Sulton xon bo'lsa Ubaydullaxonning siyosiy faoliyati uchun to'siq bo'lishi mumkin edi. Biroq, xonlik taxtiga yoshi ulug'i Ko'chkunchixon o'tqazildi. 1525-yili Suyunchixon vafot etgach qolg'alik maqomi Shayboniylarning eng ulug'i Jonibek Sultonga nasib etdi.

Jonibek Sulton garchi xonlik taxtiga o'tirmagan bo'lsada, uning avlodlaridan Abdulla Sulton eng ko'zga ko'ringan xonlardan edi. Jonibek Sultonni tug'ulgan yili noma'lum. Jonibek Sulton Shayboniyxon bilan bir onada tug'ulgan aka-ukani farzandlaridan edi. Ya'ni Shohbudoq Sulton va Hoji Muhammadxon bir onani bolasi

² Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиқ тарихи Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. Т.: Шарқ_2001. 1546.

³ Хофиз Таниш Бухорий. Абдулланом (Шарафномаи Шоҳий). Шарқ. Т.: 1999. 1 қисм. 616.

edi. Ularni onasi barqut qabilasidan hisoblangan, tarixchi olimlar, muarrixlar tomonidan ularni onasi haqida ma'lumot berilmagan. Jonibek Sulton Shayboniyxonning barcha janglarida ishtirok etdi. 1504-yili Andijon va Axi shaxarlarini hokimi etib tayinlanadi. 1512-yili Safaviylar quvib chiqarilgach malakatni taqsimlashni Jonibek Sultonga topshirishdi. Jonibek Sulton xohishiga ko'ra barcha hududlar Shayboniylar o'rtasida taqsimlandi. O'ziga esa Miyonqol, Ofirkent, Samarqand Sug'di hududlarni mulk sifatida oldi va vorislariga qoldirdi. Jonibek Sulton 1525-yili Suyunchixon vafotidan so'ng qolg'alikni qo'lga kiritildi. Biroq, 1528-yili Jonibek Sulton vafot etdi. Ko'p o'tmay Ko'chkunchixon ham vafot etdi. Natijada, yoshi katta bo'lganligi uchun, an'anaga xonlik taxtiga ko'ra Ko'chkunchixonni o'g'li Abu Said Sulton taxtga o'tirdi. 1530-1533-yillarda mamlakatni Abu Saidxon idora etdi. Uning hukmdorligi davrida Movarounnahrda va Xurosonda hokimiyat zaiflashdi.⁴ Undan so'ng taxtga Ubaydulla Sulton o'tirdi, u yetti yil taxtda o'tirdi. Undan so'ng Abdullaxon I ning qisqa fursat hukmdorligidan so'ng mamlakatda qo'shhokimiyatchilik qaror topdi. Buxoro Abdulaziz ibn Ubaydullaxon qo'l ostida, Samarqand esa Abdulatif ibn Ko'chkunchixon qo'lida edi. Bundan tashqari Toshkent, Turkiston, Farg'ona vodiysi Suyunchixon avlodlari Keldimuhamad va Baroqxon nazoratida edi. 1550-yili Abdulazizxon vafotidan so'ng taxt Shayboniyxonni nabirasi Muhammaddiyor Sultonga o'tdi (Shayboniyxon o'g'li Suyunchi Abulxayir Sultonni o'g'li). Ko'p o'tmay taxtni Pirmuhammad ibn Jonibek egalladi, ammo u hokimiyatni saqlab qolaolmadi. Barqoxon boshchiligidagi kuchlar, Abdulatif bilan ittfoq tuzib Buxoroni qo'lga kiritishdi. Pirmuhammad va Iskandar Sultonlar Balxga chekinishdi. Buxoroda 1551-1554-yillarda Ubaydullaxonni o'g'li Rahim Sultonni vorislar Muhammaddiyor va Burhon Sultonlar hukmdorlik qilishdi. 1554-yili Burhon Sulton Muhammaddiyor Sultoni qatl etdi. 1556-yili Abdullaxon II Buxoroni eggalaganidan so'ng Burhon Sultonni qilmishlari uchun qatlettirdi.⁵ Shundan so'ng rasman bo'lmasada markaziy hokimiyatni tashkil topishi natijasida qolg'a tizimi tiklandi. Pirmuhammadxon xon etib ko'tarildi, amalda esa hokimiyat Abdullaxon qo'lida edi. 1561-yili Pirmuhammad taxtdan tushirilib, taxtga Iskandarxon ibn Jonibek o'tirdi. Amalda hokimiyat va qolg'alik Abdullaxon qo'lga o'tdi. 1583-yili esa taxt rasman Abdullaxonga o'tganidan so'ng, valiahd etib Abdullaxonni o'g'li Abdulmo'min tayinlandi. Abdulmo'min valiahd bo'lishiga qaramay doim otasiga qarshi borishga harakat qilgan. Shu boisdan ham Abdullaxon uni Xurason noibligidan olib tashlaydi.

⁴ B.J.Eshov, A.A.Odilov. O'zbekiston tarixi. T.: Donishmand ziyosi_2020. 239b.

⁵ A.Zamonov. Buxoro xonligi tarixi. T.: Bayoz. 2021. 64-65b.

Aynan, 1540-yildan boshlab qolg'a tizimiga amal qilinmay qo'yildi. Mamlakatda taxt uchun kurashlar avjiga chiqdi. Biroq, Abdullaxonning jonbozligi bilan mamlakatda osoishtalik ta'minlandi. Xon Chinzgiz yasoqi va turkiy davlatchilikga sodiq qolib avval o'zi emas balik, Pirmuhammad va otasi Iskandar Sultonni taxtga o'tirgizdi. Bu hol o'zining dushmalariga xonlik silsilasiga qarshi chiqmayotganligini dalili edi. Abdullaxon vafotidan so'ng toji-u taxt uchun kurash avj olib mamlakat parokandalikga yuz tutdi. Qolg'a tayyorlash maslasi ham barham topdi. Shayboniylar Chingiz yasoqi va turkiy an'analarga sodiq qolgan holda malakatni eng yoshi ulug'iga topshirish masalasiga amal qilishdi. Bu hol mamlakatda XVI asrning 40-yillarigacha tartibni saqlash imkonini berdi. Shayboniixon davridagi Sultonlar bunga qattiq rioya etishdi, biroq ularning vafotidan so'ng ular vorislari o'rtasida ayovsiz kurash avjiga chiqdi. Aynan, Abdullaxon II ning hokimyat tepasiga kelishi bir muddat osoishtalikni ta'minladi. Abdullaxon ham qolg'alikga amal qilgan bo'lsada, harbiy hokimyatni o'z qo'lida saqlab qoldi. O'zboshimcha Sultonlarni ayamay qilichdan o'tkazdi. Qolg'alik an'anasi Shayboniylar sulolasida valiahd tayyorlashni turkiy udumlarga xos bo'lgan bir ko'rinishi edi.

Foydalanigan manba va adabiyotlar.

1. Мухаммддиёр ибн Араб Қатағон. "Мусаххир ал-билод" (Мамлакатларнинг эгалланиши). Форс тилидан таржима: И.Бекжонов, Д. Сангирова. 430б.
2. Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома (Шарафномаи Шохий) 1Қисм. Шарқ. Т.: 1999. 1қисм. 414б.
3. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиқ тарихи Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. Т.: Шарқ_2001. 367б.
4. В. J. Eshov, А. А. Odilov. О'zbekiston tarixi. Т.: Donishmand ziyosi_2020. 404б.
5. А. Zamonov. Buxoro xonligi tarixi. Т.: Bayoz. 2021. 261б.

